

řešení této problematiky byla přínosná i spolupráce s výzkumným týmem zabývajícím se analogickými otázkami v rámci řešení stěžejního směru VIII-5.

Zpracované podkladové studie i výstupy ukazují, že například pojem právní normy je rovinou běžného vědomí daleko konkrétnější pojmán než pojem „mravní normy“ a že je současně pocítována jeho větší společenská závaznost, spojovaná s celospolečenskou garancí. V této souvislosti se vyskytuje možnost hlubšího srovnání vzájemného vztahu pojetí závaznosti či regulační funkce mravních a právních norem.

Mezi závažné výsledky výzkumu právního vědomí (ve spolupráci se stěžejním směrem VIII-5) je možno považovat i příspěvky ke zjištění současného stavu právního vědomí naší společnosti. Otevřená je však otázka reprezentativnosti šetření a postizení určitého vývojového trendu v oblasti formování právního vědomí. Výsledky zásadnějšího charakteru v této oblasti lze očekávat od výzkumu v této pétiletce.

Problematikou úlohy prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí se zabýval hlavní úkol VIII-6-10.

V jeho rámci bylo zpracováno téměř padesát podkladových studií a dílčích výstupů (včetně řady expertiz poměrně specificky tematicky orientovaných) směřujících k posílení úlohy prostředků masové informace a propagandy při utváření socialistického společenského vědomí. Na rozdíl od většiny předcházejících hlavních úkolů, které byly tematicky sevřeny zpravidla určitou formou či sférou společenského vědomí, charakter výzkumné práce při řešení úlohy prostředků masové informace a propagandy na formování společenského vědomí byl tematicky poměrně široký a bohatě strukturovaný. (Tato skutečnost se právě odrazila v relativně vysokém počtu podkladových studií a jednotlivých expertiz.) Dominantní pozornost byla přitom věnována možnostem zvyšování efektivity působení těchto prostředků na myšlení lidí.

Prostředky masové informace a propagandy sehrávají významnou úlohu při „infiltaci“ teoretické roviny společenského vědomí do procesu tvorby „běžného vědomí“. Proto byl ve výzkumu položen důraz na komplexnost jejich působení, s přihlédnutím k nutnosti vytváření jak trvalých, tak i dočasných dominant.

Po obsahové stránce se již v úvodním stadiu řešení ukázala jako nejzávažnější otázka úlohy sociálně ekonomických faktorů v činnosti prostředku masové informace a propagandy a její vliv na utváření společenského vědomí našeho obyvatelstva. Ukázalo se, že účinnost působení prostředku masové informace a propagandy v tomto směru je závislá na její koordinaci s jinými formami a metodami propagandistického zpracování těchto otázek. (Např. působením místních, regionálních, podnikových atd. prostředků.)

Velká pozornost byla věnována i významu lokálních a podnikových prostředků masové informace a propagandy. Cenné poznatky byly získány zejména analýzou „ekonomické propagandy“ závodního a podnikového tisku. (Analogickým způsobem by bylo možno přistoupit i k analýze působení např. regionálního tisku, regionálního a závodního rozhlasového vysílání atd.) Kritéria této analýzy byla stanovena jednak vzhledem k obsahu (tj. k tematickému zaměření jednotlivých článků a statí) a jednak k autorskému zázemí. Získané výsledky přispívají k poznání úlohy tohoto typu masových, informačních a propagačních prostředků a podávají i určitý přehled o charakteru jejich činnosti. K dalším zajímavým poznatkům může vést obsahová konfrontace jejich působení s působením centrálních prostředků.

* * *

Většina výsledků výzkumu procesu utváření společenského vědomí naší společnosti ukázala, že přes důležitou úlohu poznání jednotlivých aspektů procesu tvorby společenského vědomí je výraznější posun v oblasti zkoumané problematiky možný pouze poznáním dynamiky a zákonitosti vývoje společenského vědomí jako jednotného a vnitřně strukturovaného organického celku.

Vlastimil Brychnáč, Vladimír Čechák

Zkoumání stavu společenského vědomí

Formování socialistického vědomí probíhá ve složitém dialektickém působení všech společenských procesů, mezi nimiž má rozhodující vliv sociálně ekonomická sféra a s ní spojené třídní politické zájmy. Složitost procesu utváření vědomí jednotlivých lidí i sociálních celků nelze jen konstatovat. Je nezbytné systematicky analyzovat mechanismy formování vědomí, odhalit váhu a funkci jednotlivých faktorů, které se na jeho utváření podílejí v konkrétně historických situacích. Na základě toho pak formulovat náměty k účinnějšímu a komplexnějšímu působení na vědomí lidí a sociálních skupin.

Katedra marxisticko-leninské sociologie Vysoké školy politické ÚVKŠC věnuje otázkám společenského vědomí a procesům jeho utváření dlouhodobou pozornost. V uplynulém pětiletém období se stala koordinačním pracovištěm hlavního úkolu VIII-6-3 státního plánu základního výzkumu *Současný stav rozvoje společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin. Metody jeho zjišťování a kritéria vyhodnocování* a řešitelským pracovištěm dílčího úkolu *Metodologické otázky zkoumání stavu vědomí tříd a hlavních sociálních skupin*.

Řešení hlavního úkolu vyžadovalo v první řadě objasnění některých teoretických, metodologických a kategoriálních otázek, vyplývajících zejména z pojmové a terminologické nejasnosti celé sféry společenského vědomí. To byl předpoklad pro relativní sjednocení východisek a přístupů všech kolektivů a jednotlivců participujících na řešení tří dílčích úkolů a zpracování řady podkladových studií a expertiz.

Nebylo v možnostech a silách řešitelského kolektivu zabývat se výzkumem společenského vědomí v celé šíři a u všech sociálních skupin. Výzkum se proto soustředil na zkoumání vědomí dělnické třídy, družstevního rolnictva a sociální skupiny inteligence. Dále se zabýval především politickými aspekty vědomí těchto sociálních nositelů. Politické vědomí je ústředním a integrujícím momentem společenského vědomí a zpravidla existuje v těsné návaznosti na společenské jednání lidí. Byly zkoumány hlavně funkce politického vědomí v běžném (každodenním, reálném) vědomí lidí, a to ve vztahu k jejich sociálně politické aktivitě i ve vztahu k ostatním jejich činnostem. Šlo také o postižení mechanismů, jež vedou k pozitivnímu politickému uvědomění lidí, a rovněž o poznání (alespoň některých) příčin, které vedou k utváření negativních prvků ve vědomí a u některých jedinců a skupin se v určité podobě odrážejí v protispoločenském jednání.

K dosažení těchto cílů, řešených ve třech dílčích úkolech, bylo nezbytné rozpracovat a operacionalizovat příslušné pojmy, provést empirické výzkumy a využít dalšího bohatého poznatkového fondu již dříve realizovaných výzkumů, v nichž byly některé aspekty stavu společenského vědomí sledovány (zejména výzkumů veřejného mínění realizovaných ÚVVM v Praze).

Problematika objasnění pojmu „stav společenského vědomí“ a specifika přístupu marxisticko-leninské sociologie k jeho zkoumání byla řešena především v rámci dílčího úkolu *Metodologické otázky zkoumání stavu vědomí tříd a hlavních sociálních skupin a formování vědomí v pracovních kolektivech* (DÚ VIII-6-3/01). Výchozím bodem bylo především ujasnění pojetí kategorie „stav společenského vědomí“.

Přesto, že jsme otázkám konceptuálního aparátu věnovali značnou pozornost (a nečiníme si v této informaci nárok na postižení všech relevantních pojmů a termínů), nepokládáme pojmové objasnění struktury společenského vědomí za ukončené. Řada metodologických otázek výzkumu vědomí je dosud otevřena a bude nutno i nadále věnovat těmto otázkám pozornost.

Další propracování a upřesňování metodologického a konceptuálního aparátu společenského vědomí je předpokladem ke zvýšení účinnosti výzkumu a použitelnosti jeho výsledků ve společensko-politické praxi.

V souvislosti s problematikou zjišťování postojů lidí (hlavně postojů politických) jako východiska pro poznání stavu politického vědomí byla rozpracována metodika přístupu k problematice negativních jevů ve vědomí. Šlo především o vymezení pojmu „negativní jev“ a jeho odlišení od pojmu „přežitek“. Dále pak rozpracování možností jejich sledování a měření.

V neposlední řadě byla v metodologické části hlavního úkolu zaměřena pozornost na sledování některých souvislostí stavu vědomí, zejména faktorů, které tento stav ovlivňují. V obecné rovině byla sledována především úloha ekonomického faktoru při formování vědomí lidí, spolu s tím byl sledován i vliv pracovního kolektivu na utváření reálného společenského vědomí.

Druhou rovinu řešení výzkumného úkolu představovalo vlastní zkoumání stavu vědomí tříd a sociálních skupin. Východisko pro poznání reálného stavu vědomí těchto sociálních útvarů tvořily především empirické výzkumy obsahující poznatky o názorech, míněních, postojích a sociálně politických aktivitách jednotlivců a v některých případech i pracovních kolektivů. (Šlo i o výzkumy realizované k jiným účelům, obsahující jen parciální poznatky o některých stránkách formování a stavu vědomí a jeho odrazu ve společenské praxi.) Dále byly zpracovány dílčí studie, například: *K problému negativních jevů ve vědomí lidí v období reálného socialismu a k možnostem jejich zjišťování a měření*; *Stav rozvoje společenského vědomí družstevních rolníků*; *Místo a postavení pracovního kolektivu v rozvoji politické kultury pracujících*; *Charakteristiky vědomí tříd a sociálních skupin v sociologických výzkumech Československé televize*. Další dva tematické úkoly byly orientovány na metodologické otázky analýzy vědomí řídicích pracovníků a kolektivů a místo kulturních hodnot ve vědomí dělnické třídy.

Druhý dílčí úkol (VIII-6-3'02), *Vývojové tendence ve vědomí dělnické třídy a inteligence*, řešila sociologická sekce Ústavu filozofie a sociologie SAV v Bratislavě. Při jeho řešení bylo zpracováno šest tematických úkolů: *Filozofické aspekty formování socialistického vědomí dělnické třídy a inteligence*; *Politická aktivita dělníků a její vliv na upevňování a rozvíjení nadstavbových charakteristik v dělnické třídě*; *Současný stav vědomí dělníků a inteligence jako rezultat minulých a východisko budoucích přeměn*; *Vývojové tendence ve vědomí inženýrsko-technické inteligence*; *Proces třídního sebeuvědomování dělníků* a *Metoda výzkumu vědomí dělnické třídy a inteligence*.

Třetí dílčí úkol (VIII-6-3'03), *Formování socialistického vědomí a osobnosti družstevních rolníků v podmínkách budování rozvinuté socialistické společnosti*, byl řešen Ústavem marxismu-leninismu Vysoké školy zemědělské v Nitře. V rámci tohoto dílčího úkolu bylo zpracováno sedm tematických úkolů: *Teoreticko-metodologická východiska procesu formování socialistického vědomí a osobnosti družstevních rolníků*; *Vliv změn ve výrobních vztazích v zemědělství na sociálně ekonomické a sociálně třídní přeměny současně vesnice*; *Odras vítězství a upevňování socialistických výrobních vztahů ve světázorové a hodnotové orientaci družstevních rolníků*; *Změny v politickém vědomí družstevních rolníků*; *Formování socialistického mravního vědomí*; *Způsob života družstevních rolníků a faktory, které ho determinují* a *Formování osobnosti družstevních rolníků*.

Všechny podkladové studie a tematické úkoly byly využity při zpracování výsledků dílčích úkolů a získané poznatky byly shrnuty ve výsledné práci hlavního úkolu. Tato práce pak byla využita v přípravě podkladových materiálů pro XVII. sjezd KSČ. Rovněž řada poznatků dílčích úkolů, tematických úkolů a podkladových studií byla dána k dispozici politické praxi. Materiály druhého dílčího úkolu byly podkladem pro expertizní materiál k problematice společenského vědomí pro přípravu XVII. sjezdu KSS, materiály ze třetího dílčího úkolu byly využity pro okresní konferenci KSS v Nitře a krajskou konferenci KSS západoslovenského kraje, expertizní materiály pak pro potřeby oddělení ÚV KSČ.

Některé z poznatků dílčích úkolů byly podkladem pro zpracování dalších studií, jsou využívány ve výuce, lektorské i publikační činnosti členů řešitelského kolektivu.

Součástí řešení hlavního a dílčích úkolů byly i semináře, přispívající k výměně zkušeností a poznatků. Všichni řešitelé dílčích úkolů vystoupili s příspěvky na mezinárodním semináři na téma *Metodologie a metodika zkoumání politického vědomí příslušníků tříd a hlavních sociálních skupin*. Řešitelské pracoviště DÚ VIII-6-3'02 zorganizovalo teoreticko-metodologický seminář *K metodologickým a metodickým otázkám zkoumání socialistického společenského vědomí* a řešitelské pracoviště DÚ VIII-6-3'03 seminář *k výsledkům empirického vědomí družstevních rolníků*.

Rovněž se uskutečnil mezinárodní seminář *Místo stranického vzdělávání v procesu formování politického vědomí*. Na semináři byly posouzeny přístupy a výsledky empirického výzkumu efektivnosti stranického vzdělávání. Bylo zde rovněž posouzeno zaměření dalšího výzkumu politického vědomí v 8. pětiletce.

Uvedený přehled alespoň v hrubých rysech naznačuje rozsah práce, kterou řešitelský kolektiv v 7. pětiletce vykonal a jakým způsobem byly a jsou výsledky této práce využívány.

Řešení úkolu VIII-6-3 státního plánu základního výzkumu v 7. pětiletce přispělo k posunu poznání zejména metodologických otázek výzkumu společenského vědomí tříd a hlavních sociálních skupin. V jeho průběhu byly získány informace o stavu společenského vědomí (zejména jeho politické složky) ve vztahu k vývoji třídně sociální struktury naší společnosti.

Výsledky výzkumu vytvářejí předpoklady pro další prohloubení poznatků o stavu vědomí tříd a sociálních skupin, pro další zpracování metod a kritérií jeho vyhodnocování a poznání mechanismů formování společenského vědomí, zejména vědomí politického.

Jaroslav Ražnok

Vybraná literatura k problematice společenského vědomí

Monografie

- Bačnin, V. A.: *Měščanstvo kak socialno-nravstvennaja problema*. Moskva, Znaniye 1982, 64 s.
- Belskij, K. T.: *Formirovanije i razvitije socialističeskogo pravosoznanija*. Moskva, Vysšaja škola 1982, 183 s.
- Čagin, B. A.: *Struktura i zakonomernosti obščestvennogo soznanija*. Red. V. N. Borjaz. Leningrad, Nauka 1982, 314 s.